

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 11 (Haziran/June 2023), s. 1-19.
Geliş Tarihi-Received: 04.05.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 14.06.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1292267

Eski Türkçe Yañ- Fiili ve Anlamları Üzerine

On the Old Turkic Verb Yañ- and Its Meanings

Erdem UÇAR*

Öz

Eski Türk yazıtları, Türk dili ve tarihinin en önemli belgelerinden biri olarak kabul edilir ve Türk kültürünün kökeni ve gelişimi hakkında değerli bilgiler içerir. Bu nedenle, yazıtların doğru bir şekilde okunması, çözülmesi ve anlaşılması, Türk kültür ve tarihine ilişkin çalışmalar için büyük bir önem taşır. Son yıllarda yapılan yeni araştırmalar ve incelemeler, Eski Türk yazıtları üzerindeki okuma ve anlamlandırma çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu çalışmalar, yazıtlara yeni bir yaklaşım sunarak daha ayrıntılı ve detaylı analizler yapmayı amaçlamaktadır. Ancak yazıtlardaki cümlelerin anlamlandırılması ve okunması konusunda hâlâ bazı zorluklar ve tartışmalar mevcuttur. Makalede ilk olarak, Eski Türk yazıtlarında ilk kez ortaya çıkan *yañ-* fiili üzerinde yapılan yorumlar ele alınmış, önceki anlamlandırmalar ve yorumlamalar analiz edilip daha sonra fiilin anlamı yeniden değerlendirilmiştir. Kelimenin anlamları tespit edilirken, fiilin Eski Türkçedeki bütün tanıkları ile Türk dillerindeki bakiyeleri de ele alınmıştır. Yapılan yeni araştırmalar ve çalışmalar, Eski Türk yazıtları hakkında daha fazla bilgi edinmemizi ve yazıtların daha doğru bir şekilde okunması ve anlaşılması için yöntemler geliştirmemizi sağlar. Böyle bir gayret yazıtların daha doğru anlaşılması noktasında sahaya önemli bir katkı sunabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk yazıtları, *yañ-*.

Abstract

Old Turkic inscriptions, known as one of the most important documents in Turkish language and history, provide valuable information about the origin and development of Turkish culture. Therefore, it is highly important to read, decipher and understand the inscriptions correctly for the study of Turkish culture and history. In recent years, new research and studies have accelerated the reading and interpretation of Old Turkic inscriptions, with an aim to provide more detailed and accurate analyses by presenting a new approach to the inscriptions. However, there are still some difficulties and debates surrounding the meaning and reading of sentences in the inscriptions. The article first discusses the interpretations of the verb *yañ-*, which attested for the first time in Old Turkic inscriptions. It analyzes the previous meanings and interpretations, and then re-evaluates the meaning of the verb. While determining the meanings of the verb, all evidence of the verb in Old Turkic and its counterparts in modern Turkic languages were also discussed. New research and studies allow us to learn more about Old Turkic inscriptions and to develop methods for a more accurate reading and understanding of the inscriptions. Such efforts will contribute to the field in terms of a more accurate understanding of the inscriptions.

Key Words: Old Turkic, Old Turkic inscriptions, *yañ-*.

* Doç. Dr., Friedrich-Schiller-Universität Jena, Almanya, e-posta: erdem.ucar@uni-jena.de, ORCID: 0000-0002-0039-9619.

Giriş

Daha önce neşrettiğim bir makalede Tuñuquq yazıtlarında *y(a)ñ-* fiilinin tam olarak doğru anlamlandırılmadığına değinerek bu konuyu ayrıntılı olarak başka bir makalede ele alacağımı duyurmuştum (2022, s. 139). Yazıtlardaki *y(a)ñ-* tanıkları üzerinde aşağıda ayrıntılı olarak durduktan sonra söz konusu verileri bağlamına göre yeniden değerlendirmeye çalışacağım.

İlk önce yazıtlardaki tanıkların daha önce nasıl anlamlandırıldığını birbirini tekrar eden yorumları dahil etmeden göstermeye çalışalım:

1. Tanık

y(a)r(a)ql(i)ğ q(a)nt(a)n k(e)l(i)p y(a)ña (é)ltidi süng(ü)l(ü)g¹ q(a)nt(a)n k(e)l(i)p(e)n süre (é)ltidi (KT, D23 = BQ, D19).

Radloff 1895: ‘verbreiten’ [yaymak] (15, 54-55); Thomsen 1896: ‘disperser’ [dağıtmak] (105); Radloff 1897: ‘zerstreuen’ [dağıtmak] (136), ayrıca sözlükte ‘1. zerstreuen, ausbreiten; 2. sich ausbreiten’ [1. dağıtmak, yaymak; 2. yayılmak] (171b); Radloff ve Melioranskiy 1897: ‘dağıtmak, mağlup etmek’ (22-23); Vámbéry 1899: ‘sich ausbreiten’ [yayılmak] (45); Orkun 1936: ‘dağıtmak’ (40); Tekin 1968: ‘put to flight’ [kaçırtmak] (234, 267), ayrıca sözlükte ‘to scatter, disperse, put to rout’ [dağıtmak, bozguna uğratmak] (399a); Clauson 1972: ‘rout’ [bozguna uğratmak] (132a); Berta 2010: ‘dağıtmak’ (155, 195); Şirin 2016: *yañ-* / *yay-* ‘1. dağıtmak, yaymak; 2. püskürtmek, bozguna uğratmak’ (461, 511); Ercilasun 2016: ‘dağıtmak’ (521); Tekin 2016: ‘dağıtıvermek, bozguna uğratıvermek’ (95); Aydın 2017: ‘dağıtabilmek’ (58); Karcaubay 2019: *yay elitdi* ‘darmadağın etmek’ (258, 266); Chen 2021: ‘carry off’ [alıp götürmek] (201).

Thomsen, bu satırda sadece *y(a)r(a)ql(i)ğ (...)* *y(a)ña (é)ltidi süng(ü)l(ü)g (...)* *süre (é)ltidi* kısmındaki ses ve hece tekrarına dikkat çekmiştir (1896, s. 96, 152). Bang, *y(a)r(a)ql(i)ğ (...)* *y(a)ña (é)ltidi süng(ü)l(ü)g (...)* *süre (é)ltidi* ifadelerinin retorik olduğunu belirtmiş ve *y(a)ñ-* fiilinin ‘zerstreuen’ [dağıtmak] anlamında olduğunu söylemiştir (1896, s. 345). Vámbéry, cümlenin açıklamasında *yaya* (sic!) *iltmek* ile *süre iltmek*’in eşanlamlı olduğunu, bu nedenle *sürmek*’in ‘püskürtmek’ anlamında değil, ‘sürmek, devam etmek’ anlamında olabileceğini belirtmiştir (1899, s. 46).

Bu satırda *yañ-* fiilinin doğru anlamlandırılabilmesi için birlikte kullanıldığı *élt-* fiilinin cümlede yardımcı fiil olarak kullanılıp kullanılmadığının tespiti büyük önem arz etmektedir. Tekin, yazıtlarda ünlülü eylem zarfı + *elt-/ilt-* ‘göndermek, iletmek’ yapısında *elt-/ilt-* fiilini yardımcı fiil olarak değerlendirmiş ve *elt-/ilt-*’in asıl fiilin anlamını pekiştirdiğinden bahsetmiştir (2016, s. 95). Wilkens, sözlüğünde *élt-* fiilinin yardımcı fiil olarak ‘translokativisch’ (?) [referans noktasından uzağa] işlevinde olduğunu söylemiştir (2021, s. 256a). *Uigurisches Wörterbuch*’ta da *élt-* fiilinin Eski Uygurcada yardımcı fiil işlevinde olduğu düşünülmüştür (Özertural, 2020, s. 8, 12). Sözlükte, *élt-*’in sözlük anlamı olmadan uzaklaşma ifade eden bir yardımcı fiil olduğu söylenmiş ve fiilin Almancada uzaklaşma anlamı taşıyan *weg-*, *fort-*, *hin-* gibi öneklerin karşılığında olabileceği ifade edilmiştir.² Sözlüğe göre, *élt-* fiili ‘yer değiştirme’ veya ‘uzaklaştırma’ anlamıyla kendisinden önceki fiilin anlamını etkilemektedir. Hatta bu işlevinin yazıtlarda da görüldüğü belirtilip KT, D23’teki (= BQ, D19) *süre élt-* ‘sürüp kaçtırtmak’ tanığı

¹ Kelimenin okunuşu için bk. Sertkaya, 2011, s. 721-725.

² Sözlükte *élt-*’in yardımcı fiil olarak tanımlandığı maddede Türkçe ve Almanca tanım aynı değildir. Krş. “als Hilfsverb mit Verben der Bewegung, oft ohne eigene Bedeutung: weg-, fort-, hin-“, ama “tamamen, birinden önce (almak, kapmak vb.; hareket fiilleri ile yardımcı fiil olarak)” (Özertural, 2020, s. 12).

zikredilmiştir. Sözlük yazarına göre, mesela *qunup élt-* yapısında *élt-* bir yardımcı fiil, ama *tartıp éltip bar-* veya *adırip éltü bar-* yapısında ise yardımcı fiil değildir.

Sözlükte bilhassa *élt-* fiilinin ünlülü zarffiil ekleriyle beraber kullanıldığı örnekler daha dikkatlice bakıldığında bu örneklerde fiilin yardımcı fiil olarak kullanıldığından kesin olarak bahsetmenin pek de mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Mesela, sözlükte *yöleyü tuta élt-* ‘stützend und haltend geleiten’ [destekleyerek ve tutarak yönlendirmek] veya *tuzğulayu élt-* ‘[den abreisenden Gast] geleiten, [ihm] Geschenke machend’ [(yola çıkan misafiri) hediyeyi sunarak yönlendirmek] gibi tanıklarda *élt-* gerçek fiil, ama *tavratu élt-* ‘eilig wegfürhten’ [hızlıca uzağa götürmek] veya ‘zur Eile antreibend führhten’ [ivedi bir teşvikle götürmek] ya da *qalıtu élt-* ‘durch die Luft [fliegend] wegführen’ [hava vasıtasıyla [uçarak] uzağa götürmek] gibi tanıklarda ise *élt-* yardımcı fiil olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde yardımcı fiil olarak değerlendirildiği diğer tanıklar için krş. *yanturu élt-*, *kötürü élt-*, *uduzu élt-*, *tegürü élt-* *oğurlayu élt-*.

Erdal, Eski Türkçede yardımcı fiilleri işlevlerine göre dört guruba ayırarak incelemiştir: 1. Actionality (*alq-*, *er- bar-*, *tur-*, vs.); 2. Intention (*uğra-*, *kör-*); 3. Ability (*u-*, *bol-*, vs.) ve 4. Version (*bér-*, *al-*) (2004, s. 246-262). Benzer tasnif ve Türk dillerinden örnekler için bk. Johanson, 2021, s. 597-617. Bence *Uigurisches Wörterbuch*'ta *élt-* fiilinin en azından ünlülü zarffiil ekleriyle (<A> tipi) birlikte kullanıldıkları tanıklarda yardımcı fiil işlevinden bahsetmek pek de mümkün görünmüyor, çünkü zikredilen tanıklarda *élt-*'in ‘uzaklaşma’ anlamıyla kendisinden önceki asıl fiilin anlamını etkilediği ‘net’ olarak anlaşılmamaktadır. Bu nedenle sözlükte ünlülü zarffiil ekleriyle beraber yardımcı fiil olarak kullanıldığı düşünülen *tavratu élt-*, *qalıtu élt-*, *yanturu élt-*, *kötürü élt-*, *uduzu élt-*, *tegürü élt-* *oğurlayu élt-* gibi tanıklarda *élt-* fiili sözlük anlamıyla kullanılmış olmalıdır. Sonuç olarak, *élt-* fiilinin Eski Türkçedeki sözlük anlamlarını Wilkens'in sözlüğüne göre şöyle sıralayabiliriz: “götürmek, refakat etmek, yönetmek, kılavuzluk etmek; rahipliğe atamak, rahip tayin etmek; taşımak, iletmek, alıp götürmek, başka bir yere taşımak; almak, kaldırmak, zorla almak, gasp etmek, uzaklaştırmak, alıp götürmek, iterek götürmek; (kurban) etmek; davet etmek; göndermek; getirmek, yanında getirmek; kullanmak” (2021, s. 256a).

KT D22-23'te [= BQ D18-19] Bilge Qağan, Türk Qağanlığına bağlı halklara hitaben azarlayıcı bir üslûpla Qapğan Qağan iktidarının son dönemindeki kaosa işaret ederek (Thomsen, 1896, s. 72, 151) şunları söylemiştir: *ökün küregünün üçün igidmiş bilge qağanıña ermiş barmuş³ edgü éliñe kentü yañıltıg yablaq kigürtüg*. Bilge Qağan, bu satırlarda Qapğan Qağan'a tâbi bazı kitlelerin Çin ile ittifak yaparak Çin'e sığındığı 715'teki olaylara atıfta bulunmaktadır. Tang hükümdarı 玄宗 Xuanzong (685-762), kendisiyle ittifak yapmak isteyen Türk Qağanlığına bağlı kitleleri ve onların liderlerini kabul etmiş, ama onlardan faydalanmak amacıyla Türk Qağanlığı ile Çin hanedanlığı sınırındaki stratejik bölgelere onları yerleştirmiştir (Jiu Tang-Shu 194A (舊唐書): 5172-5173 [Togan vd. 2017, s. 282-286]). Bilge Qağan, sağa sola dağılan bu kitlelerin içine düştükleri durumu şu şekilde tasvir etmiştir: *ıduq ötüken yış bodun bardıg ilgerü barıgma bardıg qurıgaru barıgma bardıg barduq yérde edgüg ol erinç qanıñ subça yüğürti sünükün tagça yatdı beglik urı oğluñ qul boltı silik qız oğluñ küñ boltı* (KT D24'te [= BQ D20]). Dolayısıyla yazıttaki *y(a)ña (é)ltı* ile muhatap olanların Bilge Qağan'ın zikrettiği sözkonusu kitlelerin olduğu söylenebilir.

2. Tanık

³ Yazıttaki *er- bar-* hakkında daha geniş bilgi için bk. Uçar, 2019, s. 471-501.

ul(u)ğ irk(i)n y(a)ğı boltı (a)nı y(a)ñ(i)p türği y(a)rğun költe buzd(u)m(i)z (KT, D34)
 Radloff 1895: ‘zerstreuen’ [dağıtmak] (20-21); Thomsen 1896: *j(a)j(y)p* ‘dispenser’ [dağıtmak] (109); Radloff 1897: ‘zerstreuen’ [dağıtmak] (140), ayrıca sözlükte ‘1. zerstreuen, ausbreiten; 2. sich ausbreiten’ [1. dağıtmak, yaymak; 2. yayılmak] (171b); Radloff ve Melioranskiy 1897: ‘dağıtmak, mağlup etmek’ (26); Vámbéry 1899: ‘schlagen’ [yenmek] (54); Orkun 1936: ‘mağlup etmek’ (45); Tekin 1968: ‘disperse’ [dağıtmak] (269), ayrıca sözlükte ‘to scatter, disperse, put to rout’ [dağıtmak, bozguna uğratmak] (399a); Berta 2010: ‘dağıtmak’ (196); Şirin 2016: *yañ- / yay-* ‘1. dağıtmak, yaymak; 2. püskürtmek, bozguna uğratmak’ (461, 511); Ercilasun 2016: ‘dağıtmak’ (525); Aydın 2017: ‘dağıtmak’ (62); Chen 2021: ‘rout’ [darmadağın etmek] (202).

Bayırqular (拔曳固 / 拔野古 *Bayegu*), Tiele (丁零 *Dingling*) boylar birliğine mensup olup liderleri *irkin* unvanını taşımaktadır (Golden, 1992, s. 1992). Burada Kül Tigin ve Bilge Qağan’ın 710’da bozguna uğrattığı Bayırqulardan bahsedilmektedir (Taşağıl, 2013, s. 52).

3. Tanık

oza y(a)ña k(e)l(i)gme süsin (a)ğ(i)t<t>ım (BQ, D31)

Radloff 1895: ‘zerstreuen’ [dağıtmak] (62); Thomsen 1896: ‘dispenser’ [dağıtmak] (125); Radloff 1897: ‘sich ausbreiten’ [yayılmak] (141), ayrıca sözlükte ‘1. zerstreuen, ausbreiten; 2. sich ausbreiten’ [1. dağıtmak, yaymak; 2. yayılmak] (171b); Radloff ve Melioranskiy 1897: ‘dağıtmak’ (27-28); Orkun 1936: ‘perişan etmek’ (63); Tekin 1968: ‘spread’ [yayılmak] (277), ayrıca sözlükte ‘to scatter, disperse, put to rout’ [dağıtmak, bozguna uğratmak] (399a); Berta 2010: ‘dağıtıp bozmak’ (198); Clauson 1972: ‘kaçmak’ (942b); Şirin 2016: *yañ- / yay-* ‘1. dağıtmak, yaymak; 2. püskürtmek, bozguna uğratmak’ (461, 511); Ercilasun 2016: ‘dağılmak’ (577); Aydın 2017: ‘dağılmak’ (92); Chen 2021: ‘retreat’ [geri çekilmek] (221).

Buradaki ifadelerin öncesinde Toquz Oğuzların Qağanlığa düşman olması üzerine Qapğan Qağan idaresinde Bilge Qağan ile Kül Tigin’in Toquz Oğuz’lara karşı 716’da yürüttüğü bir dizi savaştan bahsedilmektedir (Chen, 2021, s. 87-90, 277). Bu cümlelerin öncesinde 30. satırda Bilge Qağan şunu söylemektedir: *Türk bodun adaq qamşat<t>ı yablaq boltaçı erti*. Benzer cümle için krş. KT K7. Bilge Qağan ile Kül Tigin, Toquz Oğuzlara karşı yürütülen ilk seferde bir mağlubiyet almış ve ordu “geri çekilmek” zorunda kalmıştır. Ercilasun’un da belirttiği üzere (2016, not. 78 [s. 638]) burada geri çekilen Türk birliklerinden bahsedilmektedir.

4. Tanık

küç bértük üç(ü)n (a)nta s(a)nçd(i)m y(a)ñd(i)m (BQ, D32-33)

Radloff 1895: ‘zurückziehen’ [geri çekilmek] (63); Thomsen 1896: ‘dispenser’ [dağıtmak] (125); Radloff 1897: ‘zerstreuen’ [dağıtmak] (142), ayrıca sözlükte ‘1. zerstreuen, ausbreiten; 2. sich ausbreiten’ [1. dağıtmak, yaymak; 2. yayılmak] (171b); Radloff ve Melioranskiy 1897: ‘dağıtmak’ (29); Orkun 1936: ‘perişan etmek’ (63); Tekin 1968: ‘put to flight’ [kaçırtmak] (277), ayrıca sözlükte ‘to scatter, disperse, put to rout’ [dağıtmak, bozguna uğratmak] (399a); Berta 2010: ‘dağıtmak’ (198); Clauson 1972: ‘rout’ [darmadağın etmek] (942a); Şirin 2016: *yañ- / yay-* ‘1. dağıtmak, yaymak; 2. püskürtmek, bozguna uğratmak’ (461, 511); Ercilasun 2016: ‘dağıtmak’ (577); Aydın 2017: ‘dağıtmak’ (93); Chen 2021: ‘rout’ [darmadağın etmek] (222).

Aynı şekilde bu satırda da Toquz Oğuzlara karşı 716'ta yürütülen savaştan bahsedilmektedir (Chen, 2021, s. 87-90, 277).

5. Tanık

t(e)ñri y(a)rl(ı)qadı y(a)ñd(ı)m(ı)z üg(ü)zke tüşdi y(a)ñduq volta y(e)me ölti ök⁴ (T 16 = T I/G9)

Radloff 1899: 'auseinandertreiben [dağıtmak] (9); Thomsen 1924: 'zerstreuen' [dağıtmak] (164); Orkun 1936: 'perişan etmek' (105); Aalto vd. 1958: 'zerstreuen' [dağıtmak] (35); Giraud 1961: 'vaincre' [kazanmak] (60); Tekin 1968: 'put to rout' [bozguna uğratmak] (285); Clauson 1972: 'rout' [darmadağın etmek] (942b); Tekin 1994a: 'bozguna uğratmak' (8); Rybatzki 1997: 'auseinandertreiben [dağıtmak] (100); Berta 2010: 'dağıtmak' (86); Ercilasun 2016: 'bozguna uğratmak' (601); Aydın 2019: 'bozguna uğratmak' (179); Chen 2021: 'defeat' [mağlup etmek] (175); Alyılmaz 2021: 'yenmek' (329).

Tuñuquq, burada Élteriş Qağan'ın Toquz Oğuzlara karşı muhtemelen 686 yılının kış ayından önce yürüttüğü savaştan ve kazanılan zafer neticesinde Ötüken'e yerleşmesinden bahsetmektedir (Ekrem, 2008, s. 52).

6. Tanık

t(a)rduş ş(a)d ara udı (?) y(a)ñd(ı)m(ı)z (T 41 = T II/B6)

Radloff 1899: 'auseinanderjagen' [dağıtmak] (20); Thomsen 1924: 'zerstreuen' [dağıtmak] (168); Orkun 1936: 'perişan etmek' (114); Aalto vd. 1958: 'zerstreuen' [dağıtmak] (44); Giraud 1961: 'dispenser' [dağıtmak] (63); Tekin 1968: 'put to rout' [bozguna uğratmak] (288); Tekin 1994a: 'bozguna uğratmak' (17); Rybatzki 1997: 'zerstreuen' [dağıtmak] (115); Berta 2010: 'dağıtmak' (92); Ercilasun 2016: 'dağıtmak' (617); Aydın 2019: 'dağıtmak' (185); Chen 2021: 'rout' [bozguna uğratmak] (177); Alyılmaz 2021: 'yenmek' (370).

Bu cümlelerin anlamlandırılmasında bazı zorluklar vardır, zira cümledeki bazı harfler ne yazık ki henüz yazıt bulunduğu dönemde yok olmuştur. Kaybolan harfleri koyu renkle göstererek vermek gerekirse, <TRDws SDRA wDI YñDmz> (Alyılmaz, 2021, s. 370). Radloff'tan itibaren *udı* yerine ilk harfin olduğu kabul edilerek *badı* şeklinde okunmasına rastlanmaktadır, ancak baştaki harfin değil, <w> olduğu oldukça açıktır. Diğer taraftan, burada *y(a)ñd(ı)m(ı)z*'dan önce *udı*'nın (< ud-ı) olma ihtimali de zor gözüküyor. Zaten aynı fiilin ünlülü zarffiil ekli şekli doğru olarak yazıtın 55. satırında *udu* şeklinde yazılmıştır. Radloff, bu tuhaflığı hemen fark edip ibarenin *badı* 'bağladı' olabileceğini ileri sürmüştür (1899, s. 76). Bence burada iki ihtimal düşünülebilir. İlki burada *ud-* fiilinin ünlülü zarffiil ekli şekli yoktur. Muhtemelen Grønbech'in önerdiği gibi üçüncü harf <I> değil, harfin çıkıntısının aksi istikamette olduğu <p> işareti olmalıdır (Aalto vd. 1958, s. 57). O zaman, kelimenin *ud(u)p* şeklinde okunması mümkün olmaktadır. İkinci ihtimal olarak yazıtta harfleri kazıyan kişinin üçüncü harfi yanlışlıkla <w> yerine <I> olarak kazıdığı düşük bir olasılıkla da olsa düşünülebilir. Bu öneriye göre de kelime *udu* şeklinde okunacaktır. Cümlede, ayrıca <SDRA> kısmında da filologlar arasında bir görüş birliğine varılamamıştır. <SDRA> harf gurubu bugüne kadar *şadra* veya *şad ara* şeklinde okunmuştur. Okuma farklılıkları için bk. Tekin, 1994a, s. 46 ve Chen, 2021, s. 168, dip. 81. <SDRA> harf gurubunu *şadra* şeklinde okuyanların önerisinde en zayıf taraf kelimenin *şad+ra* şeklinde analiz edilip kelimeye {+rA} ekinin kabul edilmesidir. Eski Türkçede {+rA} eki *directive-locative* ve *partitive-locative* olmak üzere iki

⁴ Ok enklitiğinin Tuñuquq yazıtlarındaki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uçar, 2022, s. 135-147.

işlevde karşımıza çıkmaktadır (Erdal, 2004, s. 178-179, 373-374). Yazıtlarda ise ek sadece *directive-locative* işleviyle kullanım sahasına çıkar ve tanıklandığı örneklerde de yavaş yavaş artık kalıplaşmaya yüz tutmuş gibidir: *taşra, içre*, vs. Dolayısıyla, *şad* kelimesinin üzerine *directive-locative* işlevine sahip {+rA} ekinin geldiğini düşünmek pek mümkün gözüküyor. En son olarak Chen'in dile getirdiği (2021, s. 168, dip. 81) *ara* 'arasında' ile okumanın doğru olabileceğini düşünüyorum. Bu bağlamda yazıtın 39. satırından itibaren açıkça belirtilmeyen 'düşman' nesnesinin de gözden uzak tutulmaması gerekiyor. Benim de kısmen kabul ettiğim Chen'in tercümesi şöyledir: "We chased [the enemy] among [the army of] Tarduş Şad, and we routed [the enemy]". Ancak ben Chen'den farklı olarak *tarduş şad*'ın Bilge Qağan olduğunu düşünmüyorum. Tuñuquq, kendi yazıtlarının 31. satırında da *tarduş şad*'tan bahsetmiştir. 31. satırdaki *tarduş şad*'ın Bilge Qağan olduğu kesindir, zira Qapğan Qağan'ın Bilge Qağan'ı Tardu'ların üzerine *şad* olarak görevlendirdiğini Bilge Qağan'ın kendisi de dile getirmektedir (KT, D17 = BQ, D15). Ancak Tuñuquq'un 41. satırda bahsettiği ikinci *tarduş şad* Bilge Qağan olamaz, çünkü Tuñuquq müteakip kısımda *yabğusun şadın anta öltürti* demektedir. Burada öldürülen Bilge Qağan olamayacağına göre *tarduş şad* ünvanlı başka bir şahıstan bahsedildiği şüphesizdir. Muhtemelen [Doğu] Türk Qağanlığının batı bölümü için *Tarduş* ünvanı kullanılmış olmalıdır (Thomsen, 1896, not. 21 [s. 146-147]; Gabain, 1974, 367b). Zaten Tuñuquq 29. satırdan itibaren batıdaki On Oq (Batı Türkleri) ve Türgiş'lere yapılan seferleri anlatmaktadır. Bu yüzden *tarduş şad* ünvanlı şahsın On Oq veya Türgiş'lere mensup biri olması oldukça muhtemeldir. Diğer taraftan, yazıtın 41-42. satırlarında art arda sıralanmış cümlelerin yüklemelerinin öznesi çokluk I. şahıs iken *yabğusun şadın anta öltürti* cümlesinde öznenin III. şahıs olması biraz şaşırtıcı görünmektedir: *qorqmadımız süñüşdümüz (...)* *yañdımız (...)* *tutdumuz (...)* *öbürti (...)* *tutdumuz (...)* *ı<d>tımız*. Bu durum, aslında {-tl} ekinin yazıtlarda bağlama işlevine sahip bir zarffiil eki olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Karahana, 1992, s. 336, dip. 11).

Y(a)ñ- Fiiline Verilen Anlamlar

Yazıtlardaki *y(a)ñ-* ile ilgili tanıkları verdikten sonra Eski Türkçe sözlüklerde fiile verilen anlamları da kısaca göstermeye çalışayım. *Drevnetyurkskiy Slovar*'da yazıtlardaki *y(a)ñ-* tanıkları zikredilmez, ama Eski Uygurcadaki ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki *yay-* tanıkları zikredilmiş, fiil '1. yaymak; 2. sarsmak, sallamak' anlamında gösterilmiştir (Nadelyayev vd. 1969, s. 226a). Clauson, fiili 'rout' [darmadağın etmek] anlamında düşünür, ama fiilin yazıtlar dışındaki bakiyelerine *y(a)ñ-* maddesinde yer vermez, çünkü diğer tanıkları *y(a)ñ-*'in ikincil şekli olarak düşündüğü *yay-* (I) 'sallamak' maddesinde listeler (1972, s. 942a-b, 980b). Şinasi Tekin, *yaz-* fiilinin kökü için tasarladığı **ya-* 'yanlış bir şey yapmak' ile ilgisi olmayan *yay-* 'yaymak, dağıtmak', *yaz-* 'yaymak, dağıtmak', *yat-* 'yatmak, vücudu yaymak', *yaqı yaq-* 'merhem sürmek'⁵, *yağ* 'yağ' tanıklarını zikretmiş, Eski Türkçede *yad-*'tan ayrı değerlendirilmesi gereken *yay-* 'dağıtmak, perişan etmek' fiilinin yazıtlarda görülen *yañ-* kaynaklı olabileceğini söylemiştir (1990, s. 13). Erdal, Eski Türkçede *yay-* ve *yayı-*'nin asla 'yayılmak' gibi bir anlama gelmediğini, çünkü *yad-* > *yay-* yönündeki seslik gelişimin Eski Türkçe sonrasında gerçekleştiğini ifade etmiştir. Erdal, fiilin aslında *yayı-* olduğunu düşünmektedir (1991, s. 685, dip. 382). Şirin, /ñ/ > /y/ değişimini ya da genizsizlik yitimini ve ön damaklaşmayı Runik harfli metinlerdeki diyalektik öge olarak görür ve bunun için şu üç örneği verir: *y(a)ñ-* > *yay-* 'dağıtmak, yaymak; püskürtmek, bozguna uğratmak'; *añit-* > *ayıt-* 'korkutmak, tedhiş etmek, yıldırım' ve *tañ* > *tay* 'tay' (2013, s. 4427). Wilkens, sözlüğünde iki tane *yay-* ve bir tane de *yayı-* fiili göstermiştir, ama ikincisinin varlığından emin değildir: *yay-* (I) 'kovmak,

⁵ Tekin'in bahsettiği *yaq-* ve türevleri için bk. Uçar, 2023, s. 225-227.

sürükleyerek götürülmek', *yay-* (II) 'yaymak' (?) ve *yayı-* 'sarsmak, sallamak, silkelemek' (2021, s. 879a).

***Y(a)ñ-* Fiilinin Yapısı ve *Yayı-* Varyantı Üzerine**

Yazıtlarda <Yñ> şeklinde yazılan *y(a)ñ-* fiilinin ikinci ünsüzü bir damak ünsüzü olan /ñ/' die. Ünsüz, Runik harfli metinlerde aslında ligatür olan ᚯ <ñ> işareti⁶ ile temsil edilmiştir.

Kağanlık yazıtlarındaki *y(a)ñ-* şeklinin Clauson'un da belirttiği üzere Eski Türkçe içinde *yay-* şeklini aldığı kesindir. Burada /ñ/ ünsüzüne bakılarak Eski Türkçenin ağızlarının tespit edilip edilmeyeceği üzerinde ayrıca durmak istemiyorum. Bu konu ve /ñ/'nin ağızsalsal bir unsur olarak değil, Eski Türkçe metinlerin tarihlendirilmesinde bir ölçüt olabileceği hakkında bk. Erdal, 2004, s. 74-75.

Eski Türkçe içinde tedricen /ñ/ > /y/ değişiminin gerçekleşmesine bakarak, Ongi yazıtındaki *y(a)ñ-* ile ilgili tanığın yeniden değerlendirilmesi mümkün olabilir: dört b²ul(u)ñ(u)ğ (e)tm(i)ş yıgm(i)ş **YYmş** b(a)s²m(i)ş (D1). Şimdiye kadar pek çok araştırmacı *y(a)ñ-* fiilinin *yay-* şeklini aldığı düşünerek Ongi yazıtında **YYmş** şeklinde yazılan tanığı *y(a)ñ-* ile ilişkilendirmiş ve tanığı *y(a)y(m)i*ş şeklinde okumuştur. Yazıtı açıklamalarla beraber tekrar neşreden Erdal ise, /ñ/ ünsüzünün geç dönem Runik harfli metinlerde bile /y/'ye dönüşmediğine dikkat çekerek Ongi yazıtındaki tanığı *y(a)y(i)m(i)ş* olarak okuyup fiilin kökünün *yayı-* olduğunu söylemiştir (2011, s. 366, 372), ancak Erdal da fiile 'bozguna uğratmak' anlamı vermiştir. Son tahlilde Clauson'un dikkat çektiği üzere fiilin başındaki <Y>'nin varlığı yazıtta biraz belirsiz (1972, s. 942b) olduğu için bu okuma önerisinin de kesin olmadığı unutulmamalıdır, ama önerilen anlamın bağlama uygun olduğu çok açıktır. Belki de burada [i]ymış okunuşu düşünülebilir (Ölmez, 2016, s. 45). Krş. *ıy-* ~ *iy-* 'bastırmak, sıkmak, boyunduruğa almak, yere indirmek, alt etmek; korumak, kontrol etmek' (Wilkins, 2021, s. 315b).

Bununla beraber Eski Uygurcada gerçekten *yayı-* şeklinde bir fiilin mevcut olup olmadığı konusu da tartışmalıdır. Eski Türkçedeki *yayı-*, *yayın-*, *yayıt-* veya *yayığ* ~ *yayıq* gibi tanıklara bakarak *yayı-* diye bir kök veya gövdenin olduğu kesin olarak belirlenemez, zira bu gövdelerin kökünün pekâlâ *yay-* da olması mümkündür. Şimdiye kadar sadece Erdal (1991, s. 685) ve Wilkins (2021, s. 879a) çalışmalarında *yayı-* diye bir fiile yer vermiştir. Clauson'un sözlüğünde veya *Drevnetyurkskiy Slovar*'da *yayı-* maddesine rastlanmaz. Aslında *Dîvânu Luğâti't-Türk*'teki *yaytur-* tanığı *yayı-* diye bir gövdenin olmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir: ol tonın suwda *yayturdı* (= Ar. *xadxaḏa*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 486 [s. 197]) "O, suda elbisesini yıkadı".

Bazı araştırmacıları *yayı-* şeklinde bir fiilin var olduğunu düşündürten tanıklara gelirse, bir tanık Manihey çevreye ait Uygur harfli bir parçada görülüyor: ol yeklerig bo yerde suwda öñi *yayığay* sürgey tamuqa kemişgey (U 297 r 8-11 [T I D]). Parçayı neşreden Zieme *yayığay sürgey*'i 'vortreiben' [püskürtmek] ile anlamlandırmıştır. Malov'un Tuñuquq yazıtının 39. satırındaki <YwLIDmz> şeklinde yazılan kelimeyi *yayıdımız* şeklinde okuduğunu belirten Zieme oradaki fiilin 'vortreiben' [püskürtmek] anlamına bakıp kesin olamasa da *yayı-* okunuşunu benimsemiştir (1975, s. 40, 42). Uygur harfli parçanın aslına baktığımızda sözkonusu kelimedeki 3. işaretin olduğu yerde bir yırtık kolaylıkla fark edilmektedir. Bu nedenle kelimenin okunuşu konusunda şüphenin olduğu söylenebilir. Görebildiğim kadarıyla, kelimedeki harflerin <YAYAXAY>, <YAVAXAY> veya <YANAXAY> dışında teşhis edilmesi pek de olası değil. Belki de şimdiye kadar

⁶ Eski Türk filolojisinde ᚯ <ñ> ligatürünün kalın sıradan <Y> ve <N> işaretlerinin birleşmesinden oluştuğunu ilk kez ortaya koyan Hamilton (1971, not VII.6 [s. 63]) olmuştur.

kökü tanıklanmayan *yaval-*'in kökü olan **yava-* 'sakinleştirmek' fiilini burada düşünmek de mümkündür.

U 6802 numaralı Brāhmī harfli küçük bir parçada *yayıdı* geçmektedir (Maue, 2015, s. 10), ancak parçanın korunan kısmından elimize tam bir cümle ulaşmadığı için burada gerçekten *yayı-* fiilinin olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

Sonuç itibarıyla, Eski Türkçede *yayı-* fiilinin varlığı konusunda bir şüphenin olduğu anlaşılmaktadır. Eğer Eski Türkçede *yayı-*'nin varlığı kabul edilecek olunursa, gövdenin *yay-* kökünden {-I-} şeklinde fiilden fiil yapan bir ekle türetildiğini kabul etmek gerekecektir. Eski Türkçede ya da Türkçede {-I-} şeklinde kuvvetlendirme işlevine sahip fiilden fiil yapan bir ekin varlığı ise ayrı bir tartışma konusudur.

Erdal, Eski Türkçedeki kuvvetlendirme işlevine sahip fiilden fiil yapan {-I-} şeklindeki ekin mevcudiyetinden emin değildir, zira bu ekin tanıklandığı gövdelerin çoğu Orta Türkçe dönemine aittir. Buna rağmen, *qaz-* > *qazı-*, *tat-* > *tatı-*, *üt-* > *üti-* ve *qaq-* > *qaqı-* örneklerinde böyle bir ekin olduğunu kabul etmiştir (1991, s. 524-525). Tekin, Erdal'ın görüşüne destek vermiş ve *qazı-*'daki {-I-} ekinin belki de küçültme eki olabileceğini ve *tatı-*'nin tanıklanmamış isim kökü **tat'*tan {+I-} ekiyle türetildiğini iddia etmiştir (1994b, s. 258, 273-274).

Eski Türkçede {-I-} ile türetilen fiil gövdelerini *Dîvânu Lugâti't-Türk'*teki tanıkların yardımıyla listelemeye çalışayım: *qaq-* 'kakmak (= Ar. *qara'a ... xafifan*)' (Dankoff-Kelly/II, 1984, 412 [s. 110]) ve *qaqı-* 'kızmak (= Ar. *ğadıba*)' (Dankoff-Kelly/II, 1984, 563 [s. 289]); *qaz-* 'kazmak (= Ar. *ħafara*)' (Dankoff-Kelly/I, 1982, 268 [s. 392]) ve *qazı-* 'kazımak (= Ar. *ħafara*)' (Dankoff-Kelly/II, 1984, 560 [s. 286]); *üt-* 'ütmek (= Ar. *aşâta şa'r*)' (Dankoff-Kelly/I, 1982, 95 [s. 179]) ve *üti-* 'ütülemek (= Ar. *ahraqa za'ir*)' (Dankoff-Kelly/II, 1984, 555 [s. 280]); *tat-* 'tatmak' (Clouston, 1972, s. 449b-450a) ve *tatı-* 'tatmak (= Ar. *vucida ta'am*)'. Bu listeye *yulu-* (< *yulı-*) 'istila etmek' gövdesinin eklenebileceğinden daha önce bahsetmiştim (Uçar, 2021, s. 11-26). Eğer Erdal'ın ve Wilkens'in zikrettiği *yayı-* gövdesi kabul edilecek olunursa, listeye Eski Türkçede tanıklandığı düşünülen *yayı-* (< *yay-ı-*) da eklenebilir. Ancak son tahlilde {-I-} ekinin işlevi hakkında kesin bir şey söylenemeyeceğini tekrar hatırlatmalıyım.

Yazıtlardaki *y(a)ñ-* şeklinin Eski Türkçe içinde *yay-* halini aldığını gösterdikten sonra Eski Türkçenin diğer dönemlerindeki *yay-* ve türevlerini artık gösterebiliriz.

Yay- (< yañ-)

Manihey çevreye ait, aslı bugün kayıp olan Manihey harfli T III TV 497 numaralı parçada tanık şöyle geçiyor: *yaruq k(e)lip tüneregig yayduq* için (v2-4). Parçayı neşreden Le Coq, *yay-* için 'zerstreuen (ausgebreitet)' [dağıtmak (dağılmak)] anlamını vermiştir (1922, s. 6b). *Altun Yaruq*'ta *yay-*, *yayı-* ve *yayqal-* birlikte şöyle görülmektedir: inçe q(a)ltı uluğ yeél kelip suvın toqıp *yaymış* teg yoqaru qodı *yayıltı yayqaltı*⁸ (Kaya, 2021, 617/3-5 [s. 597]). Ayrıca, *Altun Yaruq*'un VIII. kitabına ait aslı bugün kayıp olan *U 9100 (T III. 56.10) numaralı parçanın önden 5. satırında *yay-* fiili bulunmaktadır (Finch, 1993, s. 63): tişin arıtıp yunup ağızın *yayzun*⁹ (Krş. St. Petersburg yazması → tişin arıtıp ağızın *yunzun* [Kaya, 2021, 524/14-15 (s. 516)]. Burada *yay-* fiilinin anlamı 'çalkalamak, yıkamak' olmalıdır.

⁷ Fragman hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Wilkens, 2000, *320 [s. 289-290].

⁸ Çince metinde 震動 *zhendong* 'sallanmak' (*Taishō* 665 16 452a7) karşılığındadır. Nobel'in biraz daha farklı tercümesi için bk. 1958, s. 339.

⁹ Çince metinde 嚼 *jiao* (*Taishō* 665 16 439c17) 'Zahnholz kauen' [misvaklamak] karşılığındadır (Nobel, 1958, s. 271).

Budist çevreye ait bir şiir mecmuasında (Or. 8212 (108) 24 r7) <YAYYDW> şeklinde yazılan bir kelime vardır: <YAYYDW> ayırlıgqa. Arat, kelimenin okunuşundan ve anlamından emin olmasa da Kâşgarî'deki *yay-* 'meyletmek' tanığına dayanarak *yayıt-*'1 'kötülükler meylederek' şeklinde anlamlandırmak istemiştir (1991, s. 387).

Tantrik içerikli Ch/U 7475 (T I, TM 245) numaralı parçada *yay-* fiilinin geçtiği tahmin edilmektedir. Parçadaki <YAY SYNA> şeklindeki yazımı Yakup, *yaysına* (< yay-sın a) şeklinde analiz edip fiili 'sallanmak' anlamındaki *yay-* ile ilişkilendirmekte ve fiilin anlamının 'beseitigen, verbreiten' [defetmek, yaymak] olabileceğini düşünmektedir (2016, s. 185-186, dip. 298).

Dîvânu Lugâti't-Türk' te Kâşgarî *yay-* ile ilgili tanıkları şöyle listelemiştir: köñül berü *yaymadıñ* (Dankoff-Kelly, 1984/II, 553 [s. 278]) "Gönül verip meyletmedin"; ol meniñ köñül *yaydı* (= Ar. *mayyala*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 553 [s. 278]) "O, benim kalbimi titretti"; yel yığaçağ *yaydı* (= Ar. *harrakat*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 553 [s. 278]) "Rüzgâr, ağacı yerinden oynattı"; ol suwda tonuğ *yaydı* (= Ar. *harraka*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 553 [s. 278]) "O, suda elbiseyi yıkadı". Görüldüğü üzere Kâşgarî'nin verdiği örneklerde *yay-* fiili 'meyletmek', 'eğilmek' ve 'yıkamak' anlamlarında karşımıza çıkmaktadır.

Qutağğu Bilig' in 2744. mısrasında *köñül yay-* ibaresi geçmektedir: idi cın bütün keđ kerek er köni // *köñül yaymasa* ötrü tutsa munı (Arat 1947, s. 287). Arat, ibareyi 'şüphe girmek' ile anlamlandırmıştır (1959, s. 203). *Qutağğu Bilig'* teki tanığın Kâşgarî'nin zikrettiği *köñül yay-* 'gönlü meyletmek' tanığından farklı olduğu kesindir. Bence buradaki *köñül yay-* ibaresi 'güveni sarsılmak' gibi bir anlamda olmalıdır. Krş. Türkiye Türkçesi *gönlü bulandırmak* 'şüphelendirmek'; *gönlü bulanmak* 'şüphelenmek'.

Yayıł- (< yay-ıl-)

Eski Uygurcada *yay-*'ın pasif gövdesi Manihey çevreye ait tarihî içerikli Uygur harfli bir parçada geçmektedir: bodun suğcyu taştınınıta *yayıłıp* (U 1a,b II v4-5 [T II K 173])¹⁰. Le Coq, buradaki *yayıł-*'ı 'dağıtmak' (1912, s. 148) ile anlamlandırırken, Erdal 'kargaşaya düşmek' (1991, s. 685) ve Clark 'kışkırtılmak' (2017, s. 125, 128, 131) ile anlamlandırmayı tercih etmiştir.¹¹ Bence burada fiilin anlamı 'sarsılmak' olmalıdır.

yayıł- fiilinin *Türkische Turfan-Texte I* de geçtiği düşünülmüştür. U 459 (T II Y 36) numaralı parçanın önden 3. satırında ediñ t(a)varıñ *yayııldı* cümlesinde geçtiği sanılan *yayııldı'yı* Bang ve Gabain 'dağııldı' ile anlamlandırmış, ama okunuşun *yıyııldı* veya *yivıldı* şeklinde de olabileceğini not olarak düşmüştür (1929, s. 9, 19). Parçanın ikinci neşrinde, Arat *yuvıldı* 'toplandı' okuyuşunu teklif etmiştir (1991, s. 288-289, 427). Arat'ın bu önerisinin kabul etmek biraz zor, zira parçanın orijinal resmine baktığımızda Arat'ın iddia ettiği gibi 2. ve 4. harf olarak *vav* harflerini görmek mümkün değildir. Burada *yévil-* 'donanmak, süslenmek' (Wilkens, 2021, s. 895b) fiilinin düşünülmesi de ihtimal dahilindedir.

Budist çevreye ait Uygur harfli metin olan *Xuanzang Biyografisi* tercümesinin V. cildinde *yayıł-* tanıklanmıştır: sintu ügüz k[e]çmişte kemi *yayıłıp* [suv]da tüşmiş (Dietz vd. 2015, 2259-2261 [s. 237]). Nâşirler, metindeki *yayıł-*'ı 'umkippen' [devrilmek] ile anlamlandırmıştır.

¹⁰ Fragman hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Wilkens, 2000, 49 [s. 73-75].

¹¹ U 1a,b I-II yazım özellikleri bakımından ilgi çekicidir. Yazıtlarda <ñ>'li gördüğümüz bazı kelimelerin Uygur harfli bu parçada farklı yazımlarıyla karşılaşıyor. Mesela, <ANYX> *anığ* veya *añ(i)ğ* (U 1b II r4), <TWNWYXW/> *tuñuqu[q]* (U 1a II r2) veya <QWYN> *qoyın* veya *qoñ* (U 1b I v4).

Altun Yaruq'ta iki yerde fiilin tanıklandığı görülüyor: teprençsiz *yayılmaqsız*¹² uluğ y(a)rıqançuçı köñül turğurup (Kaya, 2021, 616/1-2 [s. 597]); yağız yér munçulayu tepreyür ügüzler köller *yayılp*¹³ (Kaya, 2021, 621/4-5 [s. 600]). İki yerde de *yayıp-* fiili 'sarsılmak, sallanmak, titremek' ve 'dalgalanmak' gibi bir anlamda olmalıdır.

Eski Uygurca *Sadāprarudita and Bodhisattva Dharmodgata* metninde de *yayıp-* geçmektedir. Metin Pelliot'un Eski Uygurca terekesinde 4521 numarada muhafaza edilmektedir: yérler altı törlüg *yayıldı yayqaldı* tepredi (Tekin, 1980a, 498 [s. 224, 270]). Tekin, *yayıp-*'ı 'sallanmak, sarsılmak' ile anlamlandırmıştır. Aynı şekilde, *Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva* hikâyesinde de hem *yayıp-* hem de *yayqal-* birlikte görülüyor: bo üç miñ uluğ miñ yértinçü yér suvlar altı törlüg *yayıldı yayqaldı* tepredi qamşadı (Nuri, 2015, A497-498 [s. 63]).

Eski Uygurca *Amitāyurdhyāna Sūtra* tercümesinde *yayıp-* yine *yayqal-* ile beraber bulunur: *yayıpmaq yayqalmaqı* bolmadın (Zieme ve Kudara, 1985, 86 [s. 92-93]). Nâşirler, *yayıp- yayqal-* için 'sarsılmak, rahatsız edilmek' anlamını önermiştir.

Uygurlardan kalan tarihi belirsiz Toyoq kitabesinde *yayıp-*'in geçtiği tahmin edilmiştir: tınlıqlar aqlap *yayılp* qutğartaçı tép (6). Tekin, cümleyi "Lebewesen (überall) zerstreut werdend, das ist der Erlöser!" ile çevirmiştir (1976, s. 228-229). Erdal, Tekin'in *yayıp-*'a verdiği 'zertreut werden' [dağılmak] anlamı yerine 'to get excited' [heyecanlanmak] anlamını önermiştir (1991, s. 685). Yazıt metninde gerçekten *yayıp-* fiilinin geçip geçmediği konusunda emin değiliz. Erdal'ın fiile farklı anlam vermesi de muhtemelen bu nedenledir. Zieme, yazıtın son neşrinde bu kısmı tamızlar aqlıp *yadılp* qutrultaçı tép şeklinde okur ve burada *yay-* değil *yad-* 'yayılmak' olduğunu belirtir (2020, s. 6).¹⁴

Brāhmī harfli Mainz 833 (T III D 319) numaralı parçada (Gabain, 1954, s. 42)¹⁵ ve aynı şekilde, U 6870 numaralı Brāhmī harfli küçük bir parçada (Maue, 2015, s. 281) *yayıp-* geçmektedir: burhan *yay(i)lmağay* "Buddha sarsılmayacak".

*Dîvânu Lugâti't-Türk'*teki tanıklara gelirsek, yığaç *yayıldı* (= Ar. *ğafat*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 529 [s. 249]) "Ağaç yerinden oynadı, kökü sallandı". Kaşgârî'nin buradaki açıklaması çok önemlidir. Kaşgârî, bir şeyin bulunduğu yerde sallanıp sağa sola meyletmesinin de aynı anlama geldiğini söylemektedir. Kaşgârî'nin 'meyletmek' ile kast ettiği 'sarsılmak, sağa sola sallanmak' olmalıdır. *Yaylur* anığ artuçı (Dankoff-Kelly, 1982/I, 208 [s. 314]) "Ardıç dalı gibi titriyor"; *yayılgan* (= Ar. *muğtarib al-'azam*) kişi (Dankoff-Kelly, 1984/II, 468 [s. 177]) "kararsız, dönecek kişi".

Yayın- (< yay-ın-)

*Dîvânu Lugâti't-Türk'*te *yay-*'in dönüşlü gövdesi ise şöyle tanıklanmıştır: ol suwda tonın *yayındı* (= Ar. *xağxağa*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 480 [s. 191]) "O, suda elbisesini yıkadı".

¹² Çince metinde 不傾動 *buqingdong* (*Taishō* 665 16 451c28) karşılığındadır. Çince metni Almancaya çeviren Nobel (1958: 339), ibareyi tam olarak tercüme etmemiştir.

¹³ Çince metinde 搖 *yao* (*Taishō* 665 16 452b11) 'erschüttern' [sarsmak] (Nobel, 1958, s. 341) karşılığındadır.

¹⁴ Diğer taraftan, yazıtın tarihlendirilmesi konusunda ihtilaflar vardır. Tekin, yazıtın 767-780 yılları arasından kaldığını düşünürken (1976, s. 228), Zieme, yazıtın X. veya XI., hatta XII. asırdan kalmış olabileceğini tahmin etmektedir (2014, s. 23, dip. 110 ve 2020, s. 2-3).

¹⁵ Parçanın müteakip satırında *yayıp-* geçmektedir, ama metnin Sanskritçe aslına bakıldığında Eski Uygurca metinde böyle ettiren bir gövde bağlama uygun olmadığı için muhtemelen burada bir müstensih hatası düşünülmelidir (Clauson, 1972, s. 982a).

Yayıt- (< yay-it-)

Ch/U 7165 + Ch/U 7530 (T II S 73) numaralı Uygur harfli parçada *yay-*'in ettirgen gövdesi geçmektedir: yalınqa çoğqa *yayıtu*. Zieme, buradaki *yayıt-*'ı '(sich?) zerstreue[n]d' [dağılmak] (1984, s. 341, dip. 72), Erdal 'moved by' [hareket ettirilmek] (1991, s. 794) ve Kasai 'bewegt werdend' [hareket ettirilmek] (2017, s. 199) ile anlamlandırmıştır.

Yaytur- (< yay-tur-)

*Dîvânu Lugâti't-Türk'*te *yay-*'in ettirgen gövdesi ise şöyle görülür: ol tonın suwda *yayturdi* (= Ar. *xaḍxaḍa*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 486 [s. 197]) "O, suda elbisesini yıkadı".

Yayqa- (< yay-ıq+a-)

Fiilin Orta Türkçe döneminden itibaren görüldüğü (Clauson, 1972, s. 981a; Erdal, 1991, s. 628) söylenece de *Xuanzang Biyografisi* tercümesinin VII. cildinde *yayqa-* fiili tespit edilmiştir: inçe qaltı yéel oot[u]ğ *yayqamış* teg (Röhrborn, 1991, 294-295 [s. 38-39]). Neşirde fiile 'schütteln' [sarsmak] anlamı verilmiştir. Clauson, *yayıq'*tan (sic!) (1972, s. 981a), Erdal ise (1991, s. 685) *yayıq'*tan {+A-} ekiyle fiilin türetildiğini düşünmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te 'kararsız, döne[k]' anlamında hem *yayığ* hem de *yayıq* (Dankoff-Kelly, 1984/II: 454 [s. 158]) vardır. *Qutaḍğu Bilig*'in yazmalarında ise *yayığ* 'döne[k]' ve *yayıqlıq* 'döne[klik]' kelimeleri (Arat, 1979, s. 533) <ğ>'lı yazımla karşımıza çıkıyor. Erdal'ın haklı olarak belirttiği üzere *yayqa-* fiili *yayıq'*tan {+A-} ekiyle türetilmiş olmalıdır, bu nedenle *yayıq'*ın aslı olduğu, *yayığ*'in ise ikincil olduğu tahmin edilebilir. Bu anlamda Wilkens'in sözlüğündeki *yayığ* '(nehir) deli, şiddetli; huzursuz' maddesinin (2021, s. 879a) *yayıq* şeklinde değiştirilmesi daha mantıklı gözükmektedir. Uygur yazısında /q/ ve /ğ/ ünsüzlerinin temsili için aynı işaret kullanıldığı için bu ünsüzleri içeren kelimelerin okunuşunda etimolojik okunuş ilkesini benimsemekten başka yol bulunmamaktadır.

Yayqal- (< yay-ıq+a-l)

Eski Uygurcada *erkeçlen-* 'to surge in waves' [dalgalanmak] (Erdal, 1991, s. 511) ile beraber görülen *yayqa-*'nın pasif gövdesi *Altun Yaruq*'un X. kitabına ait Berlin yazmalarından U 774 (T II S) + U 6388 numaralı parçada (r 1-3) geçiyor: tepredi ırğaldı bütürü ügüzler köller ulatı uluğ suvlar *yayqaldı*¹⁶ *erkeçlenip yayqalıp* tetrü onaru savrıldı (Krş. St. Petersburg yazması → Kaya, 2021, 630/16-18 [s. 607]). *Xuanzang Biyografisi* tercümesinin VI. ve VIII. ciltlerinde *yayqal-* fiili karşımıza çıkıyor: *yayqalıp* quduğ suvı (Tuguşeva, 1991, s. 118); bulıt içinte *yayqalmaq* tenridem uluğ köllerdeki *erkeçlenmekleri* üze (Röhrborn, 1996, 1898-1900 [s. 165]). İki yerde de fiile 'sarsılmak, sallanmak' anlamı verilmiştir. *İnsadi-Sûtra*'da *yayqal-* fiili geçmektedir: yalañoqlarınñ ögrünçlüğ ügüzleri *yayqaldı* (Tezcan, 1974, 391-392 [s. 45]). Tezcan, fiile 'çağlamak, şakır şakır akmak' anlamı vermiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'*teki tanıklar ise şunlardır: suw *yayqaldı* (= Ar. *ıḍṭaraba*) "Su dalgalandı"; er köñli *yayıldı yayqaldı* (= Ar. *mayyal*) (Dankoff-Kelly, 1984/II, 489 [s. 201]) "Adamın kalbi titredi, gönlü birine meyletti".

Yayqan- (< yay-ıq+a-n)

Manichaica III'te U 47 (TM 298) numaralı parçanın arka yüzünün 6. satırında *yayqa-*'nın dönüşlü gövdesi karşımıza çıkıyor: ol bulğamaqığ *yayqanmaqığ* kün tuğsuqdan sınar elitinir (sic!) yanturur (Le Coq, 1922, s. 10). *Sekiz Yükmek Yaruq Sûtra*'ın bir yazmasında da *yayqan-* geçer: tenri tenrisi burhanınñ yaruqı (...) *yayqanu* yaltrıyu qararığığ

¹⁶ Çince metinde 震動 *zhendong* (Taishō 665 16 453a23) 'gerieten in Erschütterung' [sarsılmak] (Nobel, 1958, s. 345) karşılığındadır.

alqu kéterdi. Oda, fiili ‘sallanmak, dalgalanmak’ ile anlamlandırmıştır (2015, 422 [s. 226-227]). *Maitrisimit*’in Sengim ve Mutruk’tan elde edilen yazmalarında *yayqan-* iki yerde görülüyor: taloy ügüz suvları *yayqanur* (U 3642 a-d v 4-5); sumér tağ titreyür ırqlayur taloy ügüz suvı *yayqanur* (U 3650 + U 3782n v 23-25). Tekin, fiili ‘sallanmak’ ve ‘(su) yükselmek’ ile anlamlandırmıştır (1980b/I, s. 110, 125). *Dişastovustik*’te bir yerde *yayqan-* geçmektedir: tüzü qamşadı tatvandı artoq yayqandı tüzü yayqandı bulğandı (Yakup, 2006, 726-728 [s. 88]).

Yayıq ~ Yayığ (< yay-ıq ~ yay-ığ)

Xuanzang Biyografisi tercümesinin VIII. cildinde *yayığ yadğun* ikilemesi geçer ve ikileme Çince metinde 濤 *tao* ‘büyük dalga’ karşılığında kullanılmıştır (Röhrborn, 1996, 1976 [s. 171-173, 266]): *yayığ yadğun* bilgilerde. Neşirde *yayığ* için ‘huzursuz’ anlamı verilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*’teki tanıklar ise şunlardır: *yayığ ~ yayıq* (= Ar. *muğtarib al-xuluq*) kişi (Dankoff-Kelly, 1984/II, 454 [s. 158]) “kararsız, döneke kişi”. *Qutađgu Bilig*’te *yayığ* ‘döneke’ ve *yayığlıq* ‘döneklik’ kelimeleri (Arat, 1979, s. 533) *qut* ve *daulat* kelimelerinin niteleyicisi olarak sıkça kullanılmıştır. Eski Türkçedeki *yayığ ~ yayıq* farkı için bk. yukarıda *yayqa-*.

Sonuç

Yañ-’in kökeni hakkında ilk tespiti yapan karşılaştırmalı Türk filolojisinin kurucusu W. Bang, Altayca ve Teleütçe *yaygın ~ yayqqın* ‘sel’ kelimesine değinirken, Kırgızca *cay-*’in ‘yaymak, hayvanları olatmak’ bilinenin aksine *yad-*’a değil, Eski Türk yazıtlarındaki *yañ-*’a dayanabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre, *yaygın* ‘sel’ sözünün kaynağı **yañğın* olmalıdır. Bu fikrini tarihî ve günümüz Türk dilleri arasındaki ses denklikleri ile delillendirmiştir. Buna göre, Şorca ve Sağaycadaki *cayıq* ‘sel’ **yadığ* kaynaklı olsaydı, kelimenin **caziq* olması beklenecekti. Aynı şekilde Kırgızca *caziq* ‘düzlük, ova’ sözünün kaynağı **yaziq*’a dayanıyor olmalıdır. Bu sözün kaynağı olarak da Kâşgarî’nin kaydettiği *yazıl-* ‘yayılmak’ fiilini ve *yazı* ‘ova’ gövdesini göstermiştir (1934, s. 201-202). Stachowski, sözlüğündeki *yayıq* ‘yayık’ maddesinde Eren gibi gövdenin *yāy-* ‘yayıқта dövmek’ köküne dayandığını söyledikten sonra, ‘sallamak’ anlamındaki Türkmençe *yayqa-*’yı yayıq+a- şeklinde analiz etmiş, ama ‘yayıқта dövmek’ anlamındaki Tatarca *yaz-* ve Başkurtça *yad-* şekillerinin izaha muhtaç olduğunu söylemeden geçememiştir (2019, s. 356a). Eren, *yayıq* ‘yağ çıkarmak için içinde süt veya yoğurt dövülen kap’ üzerinde dururken kelimenin kökünün bugün Türkmençede *yāy-* ve Anadolu Ağızlarında *yay-* ‘yayıқта dövmek’ şeklinde yaşadığını belirtmiştir. Bununla beraber, kelimenin ‘açmak, sermek, yaymak’ anlamındaki *yay-* fiili kaynaklı olamayacağına işaret etmiştir. Eren, Anadolu Ağızlarında /-y-/ ve /-z-/ ünsüzlerinin birlikte kullanıldığı bazı kelime çiftlerine de dikkat çekmiştir: Eski Türkçe *töz-* ‘sabretmek, tahammül etmek, dayanmak’ ~ Anadolu Ağızları *döy-*; *yaz-* ~ *yay-* ‘sermek’; *yoy-* ~ *yoz-* ‘yabanileşmek’ (Eren, 1978, s. 87-88; 1993, s. 50-52). Bu konuda Eren’in tespitini doğrudan aktarmak istiyorum:

*Türkçe yay- ile yaz- biçimlerinin birleştirilmesi ses bakımından kolaylıkla anlaşılıyor. Türkçe veya Türkmençe yay- biçiminin eski *yad- kökünden geldiği tahmin edilirse, Tatarca ve Başkurtça yaz- biçiminin başka bir diyalekten alındığını kabul etmek gerekir. Tatarca ve Başkurtçadaki z (δ) kurala aykırı bir sestir. z (δ)’li biçimlerin yalnız Tatarca ve Başkurtçada kullanıldığı göz önüne alınırsa, bu tahmin ağırlık kazanabilir. Buna karşılık, d’li biçimin eski dilde geçmediği hesaba katılırsa, bu tahminin gücü azalır. Tatarca ve Başkurtçadaki z’nin eski bir z’den mi yoksa Ana Türkçe d (> δ)’den mi geldiği anlaşılacakça bu yolda sağlam bir yargı verilemez. Yalnız, Anadolu’da kullanılan yay- > yayık biçiminin d’ye tanıklık ettiğini saklamayalım.*

Róna-Tas ve Berta, Türk dillerindeki *yay-* ve *yaz-* ‘açmak, çözmek’ ile Eski Türkçe *yağ-* ve *yañ-*’ın kesinlikle birbirlerinden ayrılması gerektiğini, seslik ve anlamsal bakımından bunların birbirinden farklı olduğunu iddia etmiştir (2011/I, s. 466-467). Altay dillerinin kökenbilgisi sözlüğünde Eski Türkçe *yañ-* ile Proto Tunguzca **ñani-* ‘düzeltmek, tekneyi yönlendirmek’ (krş. Evenki *eni-*) ve Proto Japonca **nam-* ‘düzeltmek’ denkliği ile Eski Türkçe *yayqa-* ile Proto Moğolca **nayi-* (krş. Klasik Moğolca *naygu-* ‘sallamak’) ve Proto Tunguzca **lengi-* ‘eğilmek, meyletmek’ (krş. Evenki *neñi-*) denkliği tasarlanmıştır (Starostin vd. 2003, s. 872, 987). Moğolcada iki fiilin anlamsal bakımdan Eski Türkçe *yañ-* (> *yay-*) ile ilişkisi hemen dikkati çekiyor: *cail-* ‘çalkalayarak yıkamak, durulamak’ ve *naiyu-* ‘dalgalanmak, sallanmak, sarsılmak’ (Lessing, 1960, s. 558b, 1026b). Altay dillerinin akrabalığı konusunda Moğolca kelime başı /c-/ ve Türkçe /y-/ ile Moğolca /n-/ ve Türkçe /y-/ denklikleri uzun zaman önce çeşitli örneklerle tespit edilmiştir (Poppe, 1960, s. 27, 36-37). Ancak burada Moğolca *cail-* ‘çalkalayarak yıkamak, durulamak’ ve *naiyu-* ‘dalgalanmak, sallanmak, sarsılmak’ fiillerinin Eski Türkçe *yañ-* (> *yay-*) ile denkleştirme sorunu ortaya çıkmaktadır. Denkleştirmenin pek kolay olmadığı oldukça net olmakla beraber, belki de Clauson’un da belirttiği üzere (1957, s. 44), Eski Türkçede VIII. asırda /y-//li olan kelimelerin Moğolcada /c-//li olduğu durumlarda Moğolcadaki /c-//li tanıkların muhtemelen Türkçeden alıntılandığı varsayılarak, Moğolca *cail-*’in Türkçeden ödünçlendiği, ama *naiyu-*’nun Türkçe ve Moğolcada ortak bir köke dayandığı tahmin edilebilir.

Türk dillerinde *yay-* ve türevlerinin yaşadığı görülüyor. Oğuz gurubu Türk dillerinde *yay-* ve türevleri şunlardır: **Anadolu Ağızları** *yay-* (II) ‘dağıtmak’, *yay-* (III) ‘yayığı çalkalamak’; *yaymaq yasımaq* ‘darmadağın etmek’ (DS, s. 4213b); **Türkmence** *yāy-* (I) ‘yayıқта dövme, sallamak’; *yāy-* (II) ‘hamuru açmak’; *yāyıl-* (I) ‘yayıқта dövülmek, sallanmak’; *yāy-* (II) ‘hamur açılmak’; *yayqa-* ‘başını sallamak’; *yayqan-* ‘iki tarafa sallanmak’ (Kyýasowa vd. 2016/II, s. 474a-b, 475a); **Azerbaycan dili** *yayxan-* ‘sallanarak yürümek’ (Orucov, 2006/IV, s. 561a); **Azerbaycan dili ağızları**: *yay-* ‘sallamak, sarsmak’, *yayxana yayxana* ‘nazlana nazlana’ (Axundov vd. 2007, s. 543b, 544a). Sibirya gurubu Türk dillerinde *yay-* ve türevlerinin Eski Türkçedeki anlamını kısmen muhafaza etmesi dikkate değerdir: **Hakasça** *çay-* ‘yaymak, sermek’; *çayıl-* 1. yayılmak, dağılmak, saçılmak’; *çayxal-* ‘sallanmak, çalkalanmak’ (Subrakova, 2006, s. 925b-926a, 928a, 929b); **Altayca** *çay-* ‘yıkamak, durulamak’; *çayqa-* ‘sallamak, sarsmak’ (Çumakayev, 2018, s. 172a, 173a); **Saxaca** *say-* ‘peşinden kovalamak, takip etmek, önüne katıp sürmek’ (Sleptsov, 1972, s. 309b); *saygā-* ‘bulaşık yıkamak, çalkalamak’ (Sleptsov, 1972, s. 310a); **Dolganca** *hāy-* ‘vurmak, darp etmek, itmek, çivilemek’ (Stachowski, 1993, s. 99).

Gerek Bang’ın gerekse Eren’in dikkat çektiği üzere bugün Türk dillerinde *yañ-*’ın bakiyesi olan tanıkların Eski Türkçe *yağ-* kaynaklı olup olmayacağının tespiti pek de kolay gözüküyor. Clauson da Türk dillerine ulaşan *yay-*, *çay*, *jay-* gibi bakiyelerin hangisinin kaynağının *yañ-* veya *yağ-* olduğunun belirlenmesinin güçlüğüne dikkat çekmiştir (1972, s. 883b). Eski Türkçede iki ayrı fiil olan *yañ-* ve *yağ-* fiilleri Orta Türkçe döneminden itibaren muhtemelen birbirine karışmıştır (Clauson, 1957, s. 37). Erdal’ın da belirttiği üzere (1991, s. 685, dip. 382), *yağ-* fiilinin *yay-* şeklini alması Eski Türkçeden sonra gerçekleşmiştir. Bu durumda iki fiilin en azından Eski Türkçede iki ayrı fiil olduğu kabul edilmelidir. Orta Türkçeden itibaren iki fiilin şeklen aynileşmesi anlamlarının da birbiri üzerinde analogik baskı yapmasına neden olmuştur. Belki Eski Türkçe döneminden önce iki fiil ortak bir köke dayanıyordu, ancak bunların dayandığı kökü tespit etmek şimdilik ne yazık ki çok zor gözükmektedir.

Sonuç olarak, Eski Türkçede *yañ-* fiilinin kök anlamı ‘1. bir şeyi/kimseyi iki yana sallamak, bir şeyi/kimseyi düzenli olarak aynı istikamete hareket ettirmek, bir

şeyi/kimseyi sarsmak, titretmek' olmalıdır. Fiilin bu somut anlamından diğer anlamları ortaya çıkmış olmalıdır: '2. bir şeyi/kimseyi sarsarak darmadağın etmek, sarsarak dağıtmak, bir şeyi/kimseyi sarsarak mevcudiyetine son vermek'; 3. çalkalamak, sallamak suretiyle bir şeyi/kimseyi yıkamak, temizlemek'.¹⁷ Yazıtlardaki tanıklar burada gösterdiğim mecazî anlamda kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla *yañ-* fiilinin yazıtlardaki kullanımını rahmetli Doğan Aksan'ın tabiriyle ifade edersek bir *ileri öge* olarak değerlendirmek şüphesiz yanlış olmayacaktır.

Kısaltmalar

B = Batı.

BQ = Bilge Kağan yazıtı.

D = Doğu.

G = Güney.

K = Kuzey.

KT = Köl Tigin yazıtı.

T = Tuñuquq yazıtı.

Kaynakça

Aalto, P. vd. (1958). Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 60(7), 3-91.

Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*. Haz. Eraslan, K. vd. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Axundov, A. A. vd. (2007). *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti*. Bakı: "Şerq-Qerb".

Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Aydın, E. (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik.

Bang, W. ve Gabain, A. von (1929). *Türkische Turfan-Texte I: Bruchstücke eines Wahrsagebuches*. Berlin. (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929: 15, 241-268)

¹⁷ Türkiye Türkçesindeki *yıqa-* 'yıkamak' fiilinin *yayqa-* ile ilişkisi ilk bakışta hemen sezilmektedir. Vámbéry'nin *yıqa-* fiilini *yuq-* ile ilişkilendirdiği tespit (1878, 146 [s. 135-136]) bugün de bazı etimologlar tarafından kabul görmektedir, mesela *yıqa-* < *yu-q+a- (Stachowski, 2019, s. 359b), ancak Şemseddin Samî *yıqa-*'nın aslının *yayqa-* olduğunu günümüzden bir asır önce dile getirmiştir (1901, s. 1072a-1073c). Clauson (1972, s. 981a-b) ve Räsänen (1969, s. 179a) de belki Şemseddin Samî'ye dayanarak aynı fikri benimsemiş olabilir. Bununla beraber, *yayqa-*'nın ne zaman *yıqa-* şekline dönüştüğü kesin olarak bilinemiyor. *Tarama Sözlüğü'*ndeki verilere göre (s. 4443-4444), *yayqa-* 'yıkamak' ve *yayqan-* '1. yıkanmak; 2. çalkalanmak, kıpırdamak' XIV. asırdan beri tanıklanabiliyor, ama *yıqa-* *Tarama Sözlüğü'*nde bulunmamaktadır. Her ne kadar sözlüğünde Tietze *yıqan-* *yoğul-* maddesine atıfta bulursa da bu maddenin açıklamasını boş bırakmıştır (2019/IX, s. 268), bununla beraber sözlükte *yayqa-*, *yayıqa-* (sic!) ve *yayqala-* (< *yayqa-la-*) maddelerini görmek mümkündür (2019/IX, s. 364). Daha geniş bilgiyi başka bir makalemde paylaşmak istediğim için konuyu fazla uzatmayacağım.

- Bang, W. (1896). Zu den K ok Türk-Inschriften der Mongolei. *T'oung Pao*, 7(4), 325-355.
- Bang, W. (1934). Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, siebter Brief: Neue Ansichten - neue Einsichten?. *Ungarische Jahrbücher*, 14, 193-214.
- Berta,  . (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*.  ev. Yılmaz, E. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Chen, Hao (2021). *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden-Boston: Brill.
- Clark, L. (2017). *Uygur Manichaeian Texts, Texts-Translations-Commentary III: Ecclesiastical Texts*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Clauson, Sir G. (1957). The Turkish Y and Related Sound. *Studia Altaica, Festschrift f r Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8 August 1957* (s. 33-45). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
-  umakayev, A. E. (2018). *Altaysko-Russkiy Slovar'*. Gorno-Altaysk: BNU RA "NII Altaistiki im. S.S. Surazakova".
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Mahmut el-K şeari: Compendium of the Turkic Dialects (D v n Luy t at-Türk) I*. Harvard: Harvard University Press.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Mahmut el-K şeari: Compendium of the Turkic Dialects (D v n Luy t at-Türk) II*. Harvard: Harvard University Press.
- Dietz, S. vd. (2015). *Die altt rkische Xuanzang-Biographie V, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DS = *Türkiye'de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü* (1993). 12 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ekrem, E. (2008). Baz Kağan Meselesi. *Modern T rkl k Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 47-64.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Beng  Taşları*. İstanbul: Derg h Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: E. J. Brill.
- Erdal, M. (2011). Ongin Yazıtı.  ev. Tezcan, S. *Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010, Ankara) Bildiriler Kitabı I* (s. 363-372). Ed. Şavk- elik,  . Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Eren, H. (1978). Türk Dilinin  tymologique Sözlüğüne Katkılar. Ömer Asım Aksoy *Armağanı* (s. 87-89). Haz. Canpolat, M. vd. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1993). Sır a K şkte ... III. *Türk Dili*, 499, 1-82.
- Finch, R. (1993). Chapters XVI and XVII from the Uighur Suvarnaprabh sottama S tra (Altun Yaruq). *Journal of Turkish Studies*, 17, 37-116.
- Gabain, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII: Texte in Br hmischrift*. Berlin. (ADAW. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. 1952: 7)

- Gabain, A. von (1974). *Altürkische Grammatik*. 3. Auflage. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Giraud, R. (1961). *L'inscription de Bain Tsokto, Édition critique*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hamilton, J. R. (1971). *Manuscrits ouïgours de Touen-Houang, le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure: manuscrits ouïgours de Touen-Houang*. Paris: Klincksieck.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karahan, L. (1992). Görülen Geçmiş Zaman Eki -Dı/-Di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair. *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, XXVIII/1-2, 1990* (s. 335-341). Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Karcaubay, S. (2019). *Orxon Eskertkişteriniñ Toliq Atlası I*. Almatı: Samga Press.
- Kasai, Y. (2017). *Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen, unter Mitarbeit von Hirotoshi Ogihara*. Berliner Turfantexte 38. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Gözden Geçirilmiş Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kyýasowa, G. vd. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlügi II: K-Z*. Aşgabat: Ylym.
- Le Coq, A. von (1912). Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho. *Festschrift: Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912* (s. 145-154). Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Le Coq, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayiq*. Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1922, 2)
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.
- Maue, D. (2015). *Altürkische Handschriften Teil 19, Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift Teil 2. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/27*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Nadelyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.
- Nobel, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung, I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen, Erster Band*. Leiden: E. J. Brill.
- Nuri, R. (2015). *Alliterative Prajñāpāramitā Texts in Old Uyghur Preserves in Paris*. Shanghai: Shanghai Chinese Classics Publishing House.
- Oda, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*. Berliner Turfantexte 33. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Orucov, E. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti IV*. Bakı: Şerq-Qerb.
- Ölmez, M. (2016). Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64(1), 43-86.
- Özertural, Z. (2020). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/2: edäd- – iztä-, unter Mitwirkung von K. Röhrborn*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Poppe, N. (1960). *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I: vergleichende Lautlehre*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Radloff, W. ve Melioranskiy, P. M. (1897). *Sbornik Trudov Orxonskoy Ekpeditsiy IV: Drevne-Tyurskiye Pamyatniki i Koşo-Tsaydam*. St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.
- Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, nebst einer Abhandlung von W. Barthold: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge: die Inschrift des Tonjukuk*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, A. ve Berta, Á. (2011). *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian, Part I: Introduction, Lexicon «A-K»*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain Ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (1996). *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie VIII, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie Nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged: University of Szeged.
- Sertkaya, O. F. (2011). Eski Türkçe’de “Mızrak” Anlamına Gelen Kelime [süng(ü)g] mü, Yoksa süngg(ü) ~ süñü mü Okunmalı? *Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010, Ankara) Bildiriler Kitabı II* (s. 721-725). Ed. Şavk-Çelik, Ü. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar’*. Moskva: İzdatel’stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”.
- Stachowski, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes Etymologisches Wörterbuch der Türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Starostin, S. vd. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*. E. J. Brill: Leiden-Boston.

- Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 tis. Slov)*. Novosibirsk: Nauka.
- Şemseddin Samī (1901). *Qāmūs-i Turkī*. Ders'ādet: İkdam Matbaası.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin-User, H. (2013). Runik Harfli Türk Yazıtlarında Diyalektik Ögeler. IV. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri IV (20-25 Ekim 2008)* (s. 4425-4436). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). Die Uigurische Weihinschrift eines Buddhistischen Klosters aus den Jahren 767-780 in Tuyoq. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 48: 225-230.
- Tekin, Ş. (1980a). *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit II: die uigurische Bearbeitung der Geschichte von Sadāprarudita und Dharmodgata Bodhisattva [ein Auszug aus der Mahā-prajñā-pāramitā-Literatur]*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tekin, Ş. (1980b). *Maitrisimit Nom Bitig: die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule I, Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*. Berliner Turfantexte 9. Berlin: Akademie Verlag.
- Tekin, Ş. (1990). Yazı Yazmak Nereden Geliyor? *Tarih ve Toplum*, 13(78), 10-13.
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1994a). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1994b). Notes on «Old Turkic Word Formation». *Central Asiatic Journal*, 38(2), 244-281.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfantexte 3. Berlin: Akademie Verlag.
- Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise*, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- Thomsen, V. (1924). Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. Aus dem Dänischen übersetzt von Schaeeder, H. H. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 78, 121-175.
- Tietze, A. (2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı IX: Y-Z*. Eds. Demir, N. ve Yılmaz, E. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Togan, İ. vd. (2017). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-Shu) 194a: "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TS = XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü I-VIII* (1996). 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuğuşeva, L. Yu. (1991). *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana (Fragmenti iz Leningradskogo Rukopisnogo Sobraniya Instituta Vostokovedeniya AN SSSR)*. Moskva: Nauka.
- Uçar, E. (2019). Orhun Yazıtlarındaki Er- Bar- İkilemesi Üzerine. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(2), 471-501.

- Uçar, E. (2021). Ongi Yazıtındaki (Batı Yüzü, 3. Satır) YwLwq (= Yuluq) Üzerine. *Türkbilig*, 41, 11-26.
- Uçar, E. (2022). Tuñuquq Yazıtlarında İnce Sıradaki Ok Enklitiğinin Yazımı ve Bazı Satırların (11 = I/G 4, 16 = I/G 9, 21 = I/D 4 ve 30 = I/K 6) Yeniden Yorumlanması. *Journal of Old Turkic Studies*, 6(1), 135-147.
- Vámbéry, Á. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turkotatarischen Sprachen, ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des Turko-Tatarischen Wortschatzes*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Vámbéry, H. (1899). *Noten zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- Wilkins, J. (2000). *Alttürkische Handschriften Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/16. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yakup, A. (2016). *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und Kleinere Tantrische Texte*. Berliner Turfantexte 36. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Yakup, Y. (2006). *Dišastvustik, eine Altuigurische Bearbeitung Einer Legende aus dem Catuṣpariṣat-sūtra*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Zieme, P. ve Kudara, K. (1985). ウイグル語の觀無量寿經 [Guanwuliangshoujing in Uigur]. Kyoto: Nagata Bunshōdō.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte, Texte, Übersetzung, Anmerkungen*. Berliner Turfantexte 5. Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (1984). Zur Verwendung der Brähmi-Schrift bei den Uiguren. *Altorientalische Forschungen*, 11(2), 331-346.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdictungen der Uiguren*. Berliner Turfantexte 13. Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (2014). The West Uigur Kingdom: Views from Inside. *Horizons*, 5(1), 1-29.
- Zieme, P. (2020). Notes on the Interpretation of the Toyok Inscription of the West Uyghur Kingdom. 内陸アジア言語の研究 [Studies on the Inner Asian Languages], 35, 1-24.